НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

Ольга ШАЮК

Copyright © 2010

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічні та культурно-ціннісні перетворення, які відбуваються в країні у зв'язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами, істотно підвищують вимоги до рівня підготовки студентів ВНЗ економічного профілю як майбутніх спеціалістів ринку праці та міжособистих ділових стосунків. Основна мета сучасної професійної освіти – це підготовка кваліфікованого, компетентного спеціаліста, здатного до соціальних, економічних та міжкультурних форм діяння. Звідси природно, що на перший план у процесі навчання ставиться завдання не стільки привласнення знань і вмінь, а й розвиток відповідних особистісних рис, потрібних для реалізації отриманих знань і набутого досвіду, а також психологічна готовність та індивідуальна спроможність кожного максимально повно реалізувати свій професійний потенціал. До того ж в ієрархії критеріїв професіоналізму сучасного фахівця все більшого значення набувають системно організовані інтелектуальні, комунікативні, рефлексивні та моральні витоки, серед яких здатність до толерантної поведінки, готовність взаємодіяти і йти на компроміси та домовлятися мають чи не найбільший пріоритет.

На сьогодні існує певна науково-психологічна база, сформульовано коло ідей, положень та концепцій у висвітленні проблеми розвитку толерантності у студентів ВНЗ. Водночас психологічні особливості толерантності студентів-економістів вивчені недостатньо, фрагментарно і без орієнтації на розкриття сутності толерантності і як окремого психокультурного явища, і як інтегральної риси сучасного спеціаліста. Загалом не існує чітко обґрунтованої системи формування толерантності фахівців економічного профілю, незважаючи на об'єктивну потребу в них. Отож, мовиться про підготовку ефективних економістів, котрим притаманні: 1) добре розвинене економічне мислення; 2) здатність до компетентної ділової взаємодії у різних економічних ситуаціях повсякдення; 3) спроможність обирати оптимальні способи і засоби досягнення професійних цілей, вирішення буденних економічних завдань; 4) уміння і навички продуктивного спілкування, щонайперше толерантність висловлювань та обстоювання власної позиції чи погляду, готовність сприймати висловлювання інших, взаємодіяти і йти на компроміси та домовлятися.

Такий проблемний стан вищеокресленої тематики зумовив вибір теми нашого дослідження: *"Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів"*. Наразі ця публікація присвячена вирішенню **основоположного завдання** – висвітленню теоретико-методологічних засад психологічного пізнання толерантності як складного соціокультурного явища і водночас як інтегральної риси особистості.

Загалом же **мета дослідження** полягає у вивченні психологічної структури толерантності та обґрунтуванні психологічних особливостей її формування у студентів ВНЗ економічного профілю.

Об'єкт дослідження – толерантність особистості як інтегральна психологічна риса майбутніх економістів, а його **предмет** – психологічні особливості формування професійної толерантності у студентів-економістів.

Ключові слова: *особистість, толерантність, нетерпимість, принципи толерантності, професійна толерантність, толерантність як соціокультурне явище та інтегральна риса особистості, прихована толерантність, толерантність як терпимість, культурна толерантність, емпатія, співчуття, вітакультурна парадигма.*

Виклад основного матеріалу дослідження. Бурхливі соціальні процеси, які відбуваються у світі на сучасному етапі розвитку суспільств,

характеризуються неоднозначністю та суперечливістю, і тому актуалізували проблему дослідження феномена толерантності вченими різних країн. Після того, як Організація об'єднаних націй з ініціативи ЮНЕСКО проголосила 1992 рік "Міжнародним роком толерантності" і 16 листопада 1995 року була підписана "Декларація принципів толерантності", питання проблематики толерантності, розмаїття культур, відмінностей між людьми стали предметом обговорення на численних конференціях як регіонального, так і міжнародного масштабів. Тематика, рівні та аспекти вивчення цього явища підтверджують наявність найрізноманітніших його інтерпретацій, розкривають багатоплановість і неоднозначність значеннєвого наповнення самого поняття "толерантність".

Прийнята "Декларація принципів толерантності" констатує, що ми живемо у вік глобалізації і все більшої мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, великомасштабних міграцій та переміщення населення. Тому ескалація конфліктів, будь-які прояви інтолерантності чи навіть неготовності до толерантності потенційно ведуть до неуспіху в соціальному та економічному розвитку, загрожують своїми деструктивними наслідками всьому світу.

Цілком закономірно, що сьогодні ідея толерантності обговорюється в державно-правовому, етико-філософському, політико-ідеологічному, психолого-педагогічному, соціологічному та інших аспектах. Водночас така багатоаспектність вивчення зумовлює немало складностей і протиріч у розумінні цього феномена: з одного боку, вчені згідні, що толерантність є чеснотою, цінність якої важко заперечити, з іншого – не всі одностайні в думці про межі, ліміти, форми вираження й узагалі – у трактуванні засновків, передумов, чинників та механізмів дії-перебігу цього суто людського явища.

У будь-якому разі очевидно, що поняття "толерантність" описує складне соціопсихологічне явище, котре на сьогодні є актуальним мульти- і міждисциплінарним об'єктом дослідження. Так, Дж. Лорсен, залежно від сфери наукового знання, виділяє такі типи толерантності: психологічну (милосердя, співчуття, ввічливість, стриманість і милість), правову або юридичну (перше принципове вивільнення від державної релігії), богословську та догматичну (толерантність широких богословських переконань до протилежних поглядів усередині них) та еклесіологічну (терпимість панівної церкви до інших церков) [**17**]. К.Ю. Жмирова характеризує основні види толерантності, зважаючи на об'єкти, до яких найчастіше вона виявляється як нетерпимість, а саме толерантність до: а) особистісних особливостей іншої людини (міжособистісна); б) інших поглядів, ідей, думок (інтелектуальна); в) іншого етносу (етнічна); г) іншої віри (конфесійна); д) іншої культури (міжкультурна); е) іншої статі (гендерна); є) іншої сексуальної орієнтації (сексуальна); ж) іншого стану здоров'я (медична); з) іншого віку (вікова); і) іншої соціальної групи (соціальна) [**12**].

У зв'язку з цим, на наш погляд, є підстави виокремити види толерантності за двома критеріальними ознаками – за науковим упредметненням і за об'єктами нетерпимості ***(рис. 1).*** Як підсумок такого критеріального розмежування отримуємо два основних аспекти вивчення толерантності – як предмета наукового пізнання і як об'єкта практичної мисліяльності.

На своєрідне осмислення проблеми толерантності у філософії, соціології, етиці, психології, медицині і біології, математиці та логіці вказує О.Ю. Клепцова [**15**]. Це дає нам підстави за принципом подвійної кватерності [**32**] визначити основні рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми ***(рис. 2).*** Відповідно по-різному тлумачать поняття "толерантність" і більшість сучасних словників. Найчастіше термін "толерантність" розглядається як синонім терпимості. "Новий тлумачний словник української мови" за редакцією В. Яременка, О. Сліпушко дає наступне трактування слова "толерантний": це той, хто "поблажливий, терпимий до чиїхось думок, поглядів, вірувань тощо" [**21**]. "Філософський енциклопедичний словник" розглядає "толерантність" як "ознаку впевненості у собі й усвідомлення надійності особистих позицій, ознаку відкритого для всіх ідейного впливу, який не боїться порівнянь з іншими поглядами й не уникає духовної конкуренції" [**29, с. 457**].

Багатозначне тлумачення поняття "толерантність" дає "Великий психологічний словник": це – "установка ліберального прийняття моделей поведінки, переконань, цінностей іншого", "переносимість ліків", нарешті "здатність витримувати стрес без серйозної шкоди для себе". Розширене і, на нашу думку, найбільш влучне визначення толерантності дає "Словник з етики". "Толерантність – моральна риса, яка характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей. Виявляється у прагненні досяг-

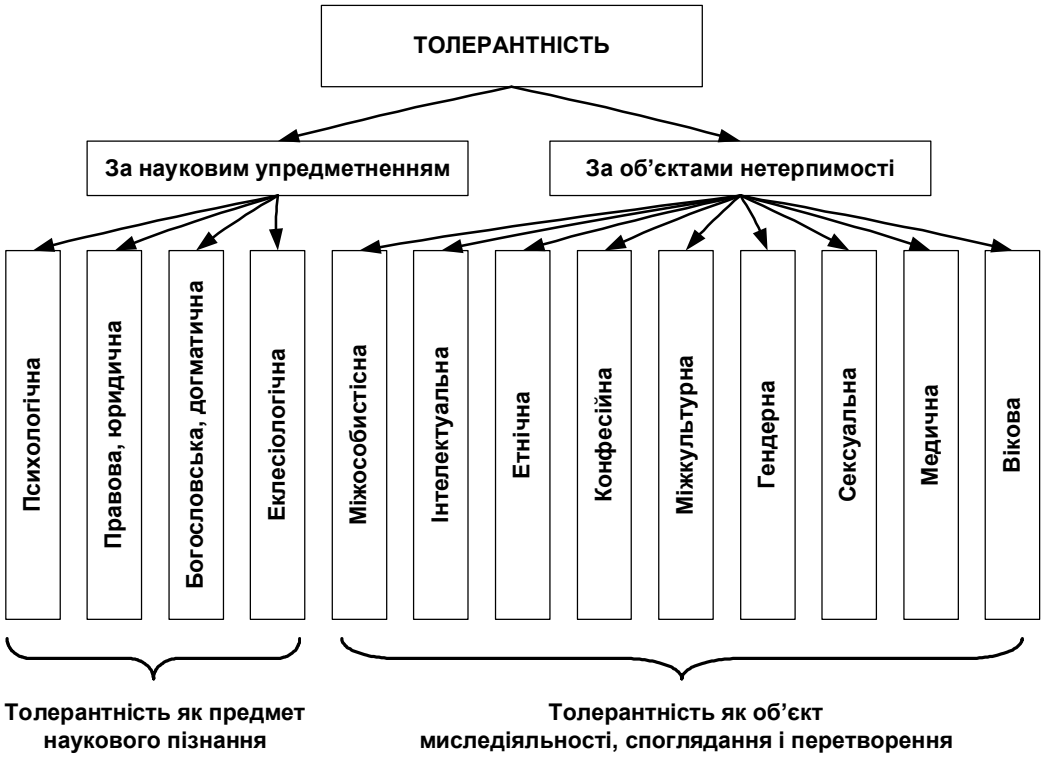

Рис. 1.
Види толерантності у соціогуманітарному пізнанні

нути взаємного порозуміння й узгодження різноманітних інтересів і поглядів без застосування тиску, переважно методами роз'яснення та переконання" **[24, с. 447]**. С.У. Гончаренко у "Педагогічному словнику" розглядає толерантність як терпимість до чогось, скажімо, до чужої позиції, думки, до чужого переконання **[5]**.

Наведений калейдоскоп визначень того, що являє собою явище толерантності, і який зміст поняття, що описує це явище, вказує на те, що саме толерантність потребує комплексного аналізу і як явище-риса, і як методологічна категорія. Звідси очевидно, що в сучасній науковій літературі існує багато підходів до вивчення феномена толерантності. Основними методологічними орієнтирами на сьогодні є *аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-історичний та екзистенційно-гуманістичний* ***(рис 3).***

У змістовому форматі вищевказаного для нас важливо, що кожен із цих орієнтирів містить психологічну складову як найбільш значущу для його розвитково-функціональної наявності, реального уможливлення. Так, скажімо, цілком природно, що **аксіологічний підхід** є найбільш поширеним у вивченні феномена толерантності. Адже толерантність в усі часи вважалась однією із основних цінностей суспільства й передумовою розвитку людських контактів на різних рівнях. Однак, відстежуючи процес становлення толерантності, дослідники відмічають, що раніше, а саме в епоху Середньовіччя, вона була радше інструментом запобігання конфліктів, а не "цінністю у собі". Перехід від інструментального до ціннісного її розуміння відбувся в епоху Реформації **[37]**. Цьому сприяли зміни в духовних парадигмах того часу, а саме зміни у розумінні взаємин між людиною та соціумом і різними соціальними групами, які спричинили постановку проблеми індивідуальності та невідчужуваності права на життя і пошуку кожною людиною власного шляху до істини, як і права на помилку. Ці зміни стали підставою перших офіційних декларацій принципу толерантності **[9]**.

Нині аксіологічний підхід до толерантності головно визначається спрямуванням глобального розвитку в напрямку переходу від культури насильства до культури миру та злагоди й цілком природно передбачає утвердження в міжнародному співтоваристві принципово нової парадигми. "Толерантність як цінність базується не на протистоянні, а на співіснуванні з іншим, не на запереченні, а на визнанні іншого, не на покірній терпеливості до насильства, а на його подоланні"**[13, с.178]**.

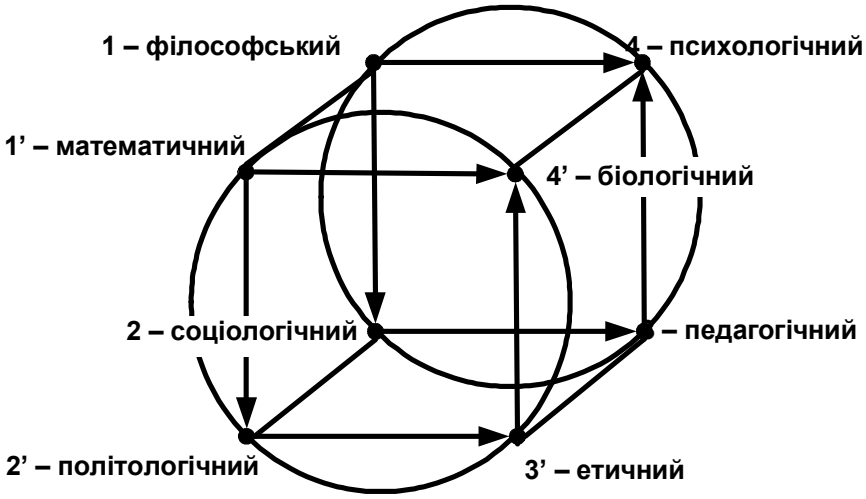

Рис. 2.
Рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми

І все ж, незважаючи на досить тривалу історію утвердження ціннісного підходу до розуміння цього явища, сама вагомість толерантності сьогодні вже сприймається не так однозначно. А тому в науковій літературі, особливо західній, не припиняються дискусії з цього приводу. У зв'язку з цим виділяють два погляди – *комунітаризм* і *теорію відмінностей,* що обстоюються головним чином постмодерністами та феміністами. Комунітаристи апелюють до толерантності через зруйнування традиційних для соціуму цінностей, а прихильники теорії відмінностей вважають, що толерантність як вартість вижила себе, і причину цього вони вбачають у "плюралізмі цінностей", який немов унеможливлює будь-який консенсус чи злагоду в суспільстві. Таким чином виняткова значущість толерантності заперечується, мовляв вона не відповідає традиційним цінностям тієї чи іншої культури **[11]**.

Зокрема, один із теоретиків цього напрямку, П. Ніколсон, вважає, що "толерантність є чеснота утримання від використання сили для втручання в думку чи дію іншого, якщо б вони й відхилялись у чомусь важливому від думки чи дії суб'єкта толерантності, причому навіть тоді, коли останній морально з ними не згоден" **[19, с. 3]**. Отож науковець бачить у толерантності безперечне благо й особливу доброчесність кращих людей та суспільств, закликає до її примноження в нашому недосконалому світі. Загалом ціннісні важелі пронизують проблему толерантності у розвідках багатьох німецьких учених. Так, І. Бубіс витлумачує толерантність (Toleranz) як терпимість (Duldung), яку сильніший проявляє стосовно релігії, світогляду, походження, національності, кольору шкіри та історії іншої, більш слабкої людини, і характеризує її як основоположну цінність демократичного суспільства **[45]**.

Серед характеристик толерантності як загальнолюдської цінності зустрічаються і роздуми про толерантність як цінність конкретної держави, нації, міжцивілізаційних відносин, де вона розглядається як феномен людської суб'єктивності і являє собою окремий вид реальності, особливий вид ковітального буття. "Феноменологічний опис толерантності – це опис "буття – у свідомості" як абсолютно специфічного "буття – в..." **[4]**.

З аналогічних позицій характеризує толерантність український дослідник Є. Бистрицький. Наголошуючи на кризі класичного та модерного підходів до толерантності, він робить висновок про те, що за сучасних умова толерантність означає можливість знаходження у ситуації паралельного співіснування з усім інакшим. Так визначаючи толерантність, науковець указує на культурні світи індивідів, тобто на локальний спосіб буття людей, на їхню повсякденність, яка максимально визначає їх поведінку та зв'язки у суспільстві, – особисті переживання, розуміння сенсу життя, почуття страху й т. ін. **[3]**. Ось чому міжнаціональні й етнокультурні зіткнення в країнах СНД після розпаду СРСР, як і в інших частинах світу, треба розглядати, на його думку, глибше – як конфлікти культурних світів життя, різних способів буття людей. Додамо, що представник одного із визнаних напрямів філософії XX століття – феномено-

Рис. 3.
Основні методологічні підходи до обгрунтування толерантності у соціокультурному контексті

логії – Е. Гуссерль теж розглядає толерантність залежно від культури, й у зв'язку з цим доводить, що будь-яка стриманість у власних діях виявляється принципово залежною від значень тієї культури, котра є персоніфікованим життєвим світом (Lebenswelt) **[7]**.

Відмітимо також той факт, що толерантність як цінність важлива у тому відношенні, що їй притаманна активна позиція у ставленні до чужого-іншого. Більшість авторів, котрі пишуть про толерантність, указують на її сутнісну несхожість з індиферентизмом. Так, А.А. Погодіна, підкреслюючи виняткову вагомість толерантності в активному ставленні до іншого, заявляє, що толерантність – "категорія далеко не пасивна, адже це не тільки повага інших за відсутності своїх власних цінностей, але й категорія активна, що передбачає розширення кола особистісних орієнтацій за допомогою позитивної взаємодії з іншим" **[22]**.

На активний характер толерантності вказує й П.Гарнсей, констатуючи, що її "не можна плутати з индиферентністю, апатією чи пасивною поступливістю" **[43, с. 1]**. Натомість Б. Уільямс вважає, що саме тому, що толерантність "тягне за собою напруження між відданістю своїм поглядам і визнанням переконань інших, вона не тотожна втомі чи просто байдужості" **[27, с. 10]**. Подібні думки висловлює Г.Дж. Далкаурт: "Толерантність потрібно відрізняти від індиферентності, яка допускає щось лише через те, що вважає це неважливим" **[41, с. 11]**. Водночас підкреслимо, що саме з активної позиції декларується толерантність ЮНЕСКО. "Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. У жодному разі вона не може бути виправданням посяганню на ці основні цінності, котрі повинні виявляти кожна людина, групи людей та держави" **[8, с. 2–4]**.

Отже, аналіз толерантності у рамках аксіологічного підходу дає змогу виділити такі *ознаки феномена "толерантність":* цінність, співіснування, подолання, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання.

Ідеально-типологічний підхід бере свій початок у філософії І. Канта, ґрунтується на концепції природних індивідуальних невідчужуваних прав. Кант відходить від проблеми моральної спільності індивідів через те, що закони моралі, сформульовані ним, і перш за все категоріальний імператив, діють в універсальному світі. Таке моральне визначення

толерантності виключає із її сфери байдужість, а також все те, що не передбачає істотних розбіжностей між суб'єктами відносин (злагоду, дружбу та любов). Кантівський толерантний суб'єкт повинен виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з відмінностями у поглядах, діях та віруваннях інших, а про толерантність доцільно говорити лише тоді, коли суб'єкт володіє внутрішньою силою для приглушення відмінностей, або для можливості запобігання спокійному існуванню даного відхилення.

Теоретики даного підходу, і найбільш відомий з яких – Джон Ролс, стверджують, що вимога існування толерантності не виводиться з інтересів держави, а насправді єдиною причиною для заперечення рівних загальних свобод є намагання запобігти ще більшим несправедливостям, які зумовлюють втрату свободи. Цінність толерантності, за Дж. Ролсом, безпосередньо витікає із принципів справедливості, оскільки останні зводяться до рівної свободи рівних громадян, котра, своєю чергою, можлива лише за умови державної незацікавленості у будь-якій філософській течії, або у тій чи іншій релігії.

Вочевидь з таких же причин Д.Д. Рафаель заявляє, що толерантність закінчується тоді, коли відбувається зазіхання на свободу та права особистості. Потрібно толерантно ставитися до того, що в даний момент більшістю оцінюється позитивно, навіть якщо у тебе протилежна думка. Ось чому Р.П. Друа у вирішенні проблеми меж толерантності закладає ідею свободи, вважаючи, що толерантність ґрунтується на принципі взаємності. Суть останнього полягає в тому, що якщо слова та вчинки людини не зазіхають на права та свободи іншої, то вони об'єктивно є толерантними. "Слід визнати, що у нас немає методів оцінки, за допомогою яких ми могли б точно сказати, які з моделей, прийнятих тією чи іншою групою людей, найкращі з абсолютної точки зору". Іншими словами, толерантність – це виключення претензії на одноосібне володіння істиною, це визнання за іншими права на вільне існування та вільне самовираження, а принцип взаємності не дозволяє толерантності переродитися у свою протилежність, дійти до абсурду, до самозаперечення **[42, с. 11]**. "Тому, – заявляє інший дослідник проблеми толерантності В. Янкелевич, – краще час від часу відмовляти вбивцям свободи заради майбутнього свободи взагалі" **[45, с. 759]**. Однак критики вважають, що проблема даного підходу до толерантності як до обов'язку полягає в тому, що відмова суб'єкта толерантності притримуватися моральної норми приводить його до "аморальності" у ставленні до себе **[43, с. 14]**.

Отож, ідеально-типологічний підхід уможливлює виокремлення таких о*знак феномена толерантності:* норма моралі, моральний ідеал, принцип справедливості, право вільного самовираження, свобода.

Конфліктологічний підхід у дослідженні толерантності передбачає не відміну боротьби за свої погляди, а, навпаки, боротьбу, хоча й у певних межах, які неможливо визначити апріорно, оскільки їх задає реальна практика ситуативного протистояння. Теоретики даного підходу (Борис Капустін, Шанталь Муфф, Жижек Лаклау) стверджують, що нерідко в історії конфлікт між далекими культурами, під час якого сторони поступово починали пізнавати одна одну, приводив до формування основ терпимості, здатної забезпечити їх мирне співіснування **[14]**.

З погляду Б. Капустіна, сам собою конфлікт між традиціями є достатньою підставою для того, щоб розуміти, що у них наявне щось спільне. І хоч консенсус у даному разі здебільшого відсутній, зате наявне взаємопроникнення культур, у результаті якого цінності однієї з них становлять виклик цінностям іншої, і цей виклик адекватно розуміється та приймається. За відсутності подібного виклику будь-які відмінності, наскільки б сильними вони не були, залишають їх байдужими один до одного, тому "...толерантність та індиферентність – не просто різні, а взаємовиключаючі поняття": у своїх розвинутих формах толерантність передбачає "не пасивну байдужість, а активне взаємопроникнення опозиціонерів саме як опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи" **[14, с. 44]**.

Отож, конфліктологічний підхід дозволяє виокреслити наступні *характеристики феномена толерантності:* активне взаємопроникнення, конструктивне опоненство, плюралізм, демократія.

Онтолого-історичний підхід до вивчення феномена толерантності є важливим, зважаючи на те, що він допомагає відстежувати динаміку його розвитку і становлення. Найбільші досягнення у цьому напрямку належать Майклу Уолцеру, котрий у праці "Про терпимість", на основі культурно-релігійних відмінностей у способі життя людей, описує п'ять типів або режимів функціонування толерантності:

– релігійна терпимість, яка бере свій початок у XVI–XVII століттях, є не що інше, як відсторонено смиренне ставлення до відмінностей заради збереження миру та спокою;

– позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей;

– своєрідний моральний стоїцизм – принципове визнання того, що "інші" мають таке ж право, навіть якщо їхній метод користування цими правами не викликає схвалення;

– відкритість у ставленні до інших, допитливість, можливо, навіть повага, бажання прислухатися та вчитися;

– захоплене схвалення відмінностей, "схвалення естетичне, за якого відмінності сприймаються як культурна іпостась..., розмаїття творінь Божих або природи;... або схвалення функціональне, за якого відмінності розглядаються (наприклад, ліберальні прихильники мультикультуризму) як невід'ємна умова розквіту людства" **[28, с. 25–26]**.

Своєрідний історичний підхід пропонує російський дослідник Л.В. Скворцов, який характеризує ознаки толерантності залежно від рівня розвитку суспільної свідомості, і на основі яких можна виділити кілька її типів **[25]**: прихована толерантність, толерантність як терпимість, культурна толерантність та толерантність у сфері наукової ментальності ***(рис. 4)***; водночас нами типологічно обґрунтована психокультурна толерантність (див. далі).

Відтак онтолого-історичний підхід уможливлює обґрунтування кількох *ознак феномена толерантності,* які виявляються у його такому осмисленні: моральний принцип, взаємна повага, ділове співіснування, неагресивне протиставлення, суперечність, прийнята відмінність.

Поряд з основними методологічними підходами у дослідженні толерантності не менш вагомими є *гносеологічний* та *ксенологічний підходи*. Перший з указаних передбачає використання багатого потенціалу теорії пізнання для з'ясування самої суті толерантності, її достовірності та істинності, ставлення до реальності, виявлення соціально-групових, особистісних, державно-національних та загальноцивілізаційних параметрів і дає змогу виокреслити межі толерантності, на які впливають історичні та політичні традиції, культурна самобутність, сучасний стан соціуму.

До **гносеологічного підходу** примикають дослідження, які пов'язані з аспектом визнання істини. Так, багато дослідників відмічають *епістемічний аспект* толерантності, який полягає в обґрунтуванні недосконалості власних поглядів. "... я знаю, що моє знання обмежене, значить логічно повинен допустити можливість іншого погляду на предмет обговорення" **[16]**. Тому в цьому разі толерантність постає як допущення можливості й навіть істинності іншого.

Про межі та вибір об'єкта толерантності роздумує, наприклад О. Мезенцева, коли говорить, що "толерантність не є поблажливість злу" і що вона має свої межі, які визначені духовною рівновагою суспільства **[20]**. А на думку А.П. Скрипник, моральні межі толерантності пролягають там, де вона вступає у взаємозв'язок з інтолерантністю – крайнім проявом фанатизму **[26]**.

Зрештою очевидно, що гносеологічний підхід дає змогу доповнити набір *ознак феномена толерантності,* це – межі, параметри, (не)достовірність, (не)істинність, (не)реальність, співвідношення з іншими духовними рисами людини-громадянина.

Не менш важливим та опрацьованим у сфері наукового пізнання толерантності є **ксенологічний підхід,** що базується на утвердженні різного ставлення суб'єкта до чужого, іншого. У зв'язку з цим науковці виділяють декілька варіантів такого ставлення [див. **18**]:

– активне засудження, вимога застосування до "іншого" репресивних заходів;

– обговорення, вимога непримиренної ідейної боротьби, суспільної заборони "іншого", але без застосування репресивних заходів;

– байдуже ставлення до "іншого";

– неприйняття "іншого", але повага до нього та його носіїв;

– практична повага до "іншого", боротьба за те, щоби він не відкидався суспільством, мав повне право бути достойно прийнятим у ньому;

– толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог; це означає не тільки поважати позицію іншого, а й змінювати свою у результаті конструктивного діалогу; на думку багатьох науковців, саме таке розуміння толерантності є найадекватнішим.

Поряд з цим здебільшого наголошується на таких формах толерантності у ставленні до іншого, як *емпатія* та *співчуття*. Так, Т.О. Алексіна вважає, що зазначені психодуховні властивості становлять емоційну базу толерантності, але тільки емпатія передбачає готовність поставити себе на місце іншого у його ситуації, спонукає подолати рамки власних інтересів, а також багато з тих нормативів, які обмежують поведінку людини традиційного суспільства **[1]**.

Таким чином, ксенологічний підхід висвітлює наступну *низку ознак,* характерних для

Рис. 4.
Ознаки толерантності залежно від рівня внутрішньої організації суспільної свідомості

толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, нормування взаємостосунків.

В рамках нашого дослідження найбільш доцільним вважаємо **вітакультурний підхід** до вивчення толерантності, з позицій котрого остання розглядається як самонастановлення і водночас як цінність культури та як фактор впливу на формування консенсусного, гуманного суспільства. Цей підхід постає із **соціокультурного** [див. **1; 20; 35; 38**], чому є аргументоване пояснення. Так, автор статті "Свій – чужий" у системах культури" О.К. Якимович, прийшов до висновку, що толерантність охоплює елемент зверхності однієї культури над іншою, а тому є "витончена стратегія домінування". Навіть коли виголошується думка про те, що "інші не гірші за нас", тобто публічно підтримується концепт толерантності, все ж за нами закріплюється право культурної легітимізації. При цьому "ми" дозволяємо "іншому" бути також людиною й очікуємо того ж від неї. Ось чому в такому витлумаченні толерантність – це прихований культ "досконалого себе" **[39]**.

Соціокультурний підхід дає змогу розглядати толерантність як інтенцію загальнолюдських інтересів та потреб. Так, толерантність тлумачиться як "визнання прав та свобод людини, які, незважаючи на відмінності, повинні бути однаковими для всіх" **[23, с. 180]** і як "готовність прийняти "інших" такими, як вони є, та взаємодіяти з ними на основі розуміння і згоди" **[10, с. 80]**. Звідси очевидно, що толерантність – засаднича передумова соціальних зв'язків та нових форм комунікативно доцільних відносин. Терпиме ставлення до іншого – це та культурна норма, яка примножує й покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування. Вона, як і будь-яка інша проблема, визріває у певному досвіді людей; і тільки під дією реальної зацікавленості може бути вирішена. Толерантність передусім виявляється в людському намірі досягнути порозуміння та гармонії найрізноманітніших мотивів, установок, орієнтацій, не застосовуючи насильства, не подавляючи людської гідності, а використовуючи тільки гуманістичні можливості – діалог,

роз'яснення, переконання, співробітництво, взаємодопомогу [38].

Толерантність часто аналізується з *екзистенційно-гуманістичних позицій,* причому як зріла властивість-риса, котра є неодмінно усвідомлена і відповідальна, а тому її не можна звести до автоматизмів, до простих стереотипних дій; це – цінність і життєва позиція, реалізація якої в кожній конкретній ситуації має відповідний сенс і вимагає від суб'єкта толерантності пошуку цього сенсу і відповідного рішення [31]. **Екзистенційно-гуманістичний підхід** базується на визнанні незамінної ролі особистості у будь-якій виконуваній нею дії. При всій важливості соціальних норм, суспільних ідеалів, ідеологічних та професійних вимог і т.п., не можна заперечувати бажання конкретної особи у своїх діях орієнтуватися на власні цілі, цінності, пріоритети. А це означає, що якою б прагматичністю не відрізнялася робота економіста, все одно у здійсненні її він завжди привносить щось особистісне. З цих позицій толерантність розуміється не як непохитне правило, або готовий до використання рецепт, і тим більше примусова вимога, а як вільний і відповідальний вибір людини, трансформований у "спосіб її буття" [2].

У будь-якому разі саме екзистенційно-гуманістичний підхід утверджує дієвість наступної *низки ознак толерантності:* чітко визначені цілі, буттєві цінності і пріоритети, вільний відповідальний вибір, життєва позиція, осмисленість і сенс життя.

Окремо підкреслимо виняткову важливість **вітакультурного підходу** в осмисленні толерантності як особливого психодуховного стану-властивості людини. *Вітакультурна парадигма* в останнє десятиліття розробляється А.В. Фурманом у різних теоретико-прикладних контекстах – практичної психології [31], психокультури української ментальності [33] і теорії освітньої діяльності [34; 35]. Вона інтегрує (звісно, у знятому вигляді) здобутки інших відомих парадигм, тобто не тільки переносить окремі приписи, цінності, методи і техніки дослідження із відомих теоретичних моделей у царину власного змісту, а й долучає висновки та наслідки різних концепцій і теорій до пояснення, прогнозування і проектування відомих та нових експериментальних даних у сфері соціогуманітарного пізнання. Таку інтеграцію уможливлює щонайперше категоріальна сутність понять "життя" і "культура". Останні, як "межові світоглядні універсалії є вихідними концептами, що у взаємодії і поєднанні задають цілісний узагальнений образ людського світу, зосереджують історично накопичений соціальний досвід, організуються як своєрідні глибинні програми соціального життя груп, етносів, народів (В.С. Стьопін), тотально пронизують усі соціумні процеси, стани, властивості" [35, с. 47].

Відтак, обіймаючи максимально широкий діапазон взаємодії людини і світу з допомогою вищевказаних граничних світоглядних універсалій, вітакультурна парадигматика рефлексивно організується як окремий *метапідхід,* у форматі якого переосмислюються та реінтерпретуються здобутки інших методологічних підходів і водночас виробляються власні концепти і фундаменталії, принципи і приписи. Зокрема, одним із стрижневих концептів, що отримав розробку як засадничий принцип інноваційної системи модульно-розвивального навчання, є *паритетність* як ситуативної взаємодії всіх учасників у класі чи аудиторії, так і їхньої спільної освітньої діяльності в цілому, що організується циклічно – від періоду до періоду (інформаційно-пізнавальний – нормативно-регуляційний – ціннісно-рефлексивний – духовний) та від етапу до етапу (чуттєво-естетичний – настановчо-мотиваційний – теоретично-змістовий – оцінювально-смисловий – адаптивно-перетворювальний – системно-узагальнювальний – контрольно-рефлексивний – духовно-естетичний – спонтанно-креативний). Причому важливо те, що така паритетність, забезпечуючи *максимальну толерантність* міжособистих стосунків, досягається шляхом усвідомленої рівноправної роботи викладача і студента з інваріантним, еталонно заданим і психомистецьки зреалізованим на кожному етапі навчального модуля, *психолого-педагогічним змістом.*

До вищезазначеного слід додати взаємоузгоджене і повновагоме управлінсько-технологічне, програмово-методичне і психодіагностичне забезпечення толерантно зорієнтованого освітнього процесу, що уможливлює прискорений розумовий, соціальний, екзистенційний і психодуховний розвиток того, хто навчається. У такому часопросторі будь-який вихованець, учень чи студент – це "завжди професійний освітянин, тобто учасник організованого культуротворення, котре здійснюється у паритетній співдіяльності та розвивальній взаємодії з наставником й іншими наступниками і спричинює його саморозвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму під девізом: *"творення – сила!"* " [34, с. 54].

Таблиця

Сутнісно-психологічна характеристика толерантності в контексті різних методологічних підходів

№ п/п	Методологічні підходи	Сутнісна характеристика підходу	Ознаки-риси толерантності
1	**Аксіологічний**	Визначає толерантність як "цінність у собі", тобто як дієву здатність до терпимості, милосердя, любові, і характеризує високу зрілість ціннісно-смислової сфери людини	Цінність, співіснування з усім інакшим, подолання насильства, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання
2	**Ідеально-типологічний**	інтерпретує толерантність як моральний обов'язок	норма моралі, моральний ідеал, принцип взаємності та справедливості, право вільного самовираження, ідеал свободи
3	**Конфліктологічний**	відображає толерантність як активне взаємопроникнення культур, переконань тощо	активне взаємопроникнення, конструктивне опоненство, плюралізм, демократія
4	**Онтолого-історичний**	відстежує динаміку розвитку та становлення толерантності як певного способу співіснування груп у процесі історичного розвитку людства	моральний принцип, взаємна повага, ділове співіснування, неагресивне протистояння, суперечність, прийнята відмінність
5	**Гносеологічний**	обґрунтовує недосконалість власних знань і можливість пізнання істини та іншого знання	(не) достовірність, (не) істинність, (не) реальність, співвідношення з іншим
6	**Ксенологічний**	базується на утвердженні різного ставлення до чужого, іншого, альтернативного	усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, нормування взаємостосунків
7	**Екзистенційно-гуманістичний**	розглядає толерантність як спосіб буття і вершинний рівень його досконалості	цілі, цінності, пріоритети, вільний вибір, життєва позиція, сенс життя, відповідальний вибір
8	**Соціокультурний**	реалізує толерантність як інтенцію загальнолюдських потреб та інтересів, засадничих передумов, соціальних зв'язків та форм комунікативно доцільних відносин	діалог, роз'яснення, переконання, співробітництво, взаємодопомога, порозуміння, компроміс, відкритість переживанням і світу тощо
9	**Вітакультурний (метапідхід)**	уможливлює досягнення вищих рівнів толерантності у життєдіяльності різних суб'єктних організованостей (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) шляхом налагодження повноцінних, передусім у соціально-психологічному форматі, взаємодій і взаємостосунків; заперечує агресію та інтолерантність у будь-яких формах	паритетність взаємостосунків, гуманність поведінки і вчинків, взаємо- і самоповага; єдиний для всіх, чітко рубрикований, психолого-педагогічний зміст; ситуативна самоактуалізація, соціальне здоров'я, спонтанність і духовність, інноваційно-психологічний клімат, духовна аура, взаємо- і самотворення

У підсумку критично-конструктивного переосмислення толерантності як загальнолюдської проблеми нами створена узагальнювальна таблиця, що містить сутнісну характеристику кожного із дев'яти підходів та найважливіші ознаки-приписи толерантності, обстоювані у рамках кожного з них ***(табл.).*** У взаємодоповненні і цілісності її матеріал дає багатопараметричну картину того, що являє собою *толерантність як унікальне психокультурне явище.*

ВИСНОВКИ

1. Толерантність – *складне соціокультурне яви*ще сучасного світу, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного, є важливою культурною умовою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодій.

2. Водночас толерантність – це активна життєва позиція, котра формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння і гармонії різних мотивів, орієнтацій і думок без застосування сили. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу Я людини.

3. За науковим упредметненням толерантність вивчається з позицій різних наук і дисциплін (психологічна, юридична, правова, управлінська тощо), а за об'єктом нетерпимості обіймає зміст миследіяльного споглядання, перетворення, конструювання, рефлексії (міжособистісна, інтелектуальна, етнічна, конфесійна, міжкультурна, медична, міжпоколіннєва та ін.). У першому випадку є підстави виокремити бінарні *рівні наукового аналізу* толерантності як загальнолюдської проблеми (філософський – математичний, соціологічний – політологічний, педагогічний – етичний,

психологічний – біологічний), у другому – *основні методологічні підходи* до розуміння і формування толерантності особи, групи, організації, соціуму, людства певної історичної епохи – аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-історичний, гносеологічний, ксенологічний, екзистенційно-гуманістичний, соціокультурний, *вітакультурний.* Причому останній утверджується в науковому пізнанні як *метапідхід,* оскільки предметом його рефлексії є інші підходи у їх самодостатності принципів, форм, методів і засобів культурного уможливлення.

4. Критичний аналіз вищеназваних методологічних підходів до дослідження феномена толерантності яскраво засвідчує, що науковцям різного фаху не вдається не тільки дати толерантності однозначну дефініцію, звести її суть до якоїсь однієї характеристики, але й локалізувати змістовне наповнення цього унікального явища у певній тематиці. А це означає, що її сутність не може зводитися лише до окремої риси чи характеристики, адже насправді це – складний, багатоаспектний та багатокомпонентний феномен, якому, з позицій психологічного пізнання, властиві такі "базові виміри", як емоційний, когнітивний, поведінковий, особистісний та рефлексивний.

1. *Алексина Т.А.* Толерантность и эмпатия в контексте культуры / Т.А. Алексина // Толерантность: культурно-исторические традиции и современность. – Режим доступа:http://web-local.rudn.ru/weblocal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc.

2. *Асмолов А. Г.* Толерантность: от утопии к реальности / На пути к толерантному сознанию / Под ред. А. Г. Асмолова. - М. : Смысл, 2000. – 255 с.

3. *Бистрицький Є. К.* Конфлікт культур і філософія толерантності / Є. К. Бистрицький // Політична думка. – 1997. – №1. – С. 130–150.

4. *Бодрилин А. П.* Проблема толерантности в свете учения о ценностях / А. П. Бодрилин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Философия. – 1999. – №1. – С. 111–125.

5. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний словник / С. У Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 375 с.

6. *Григорьева Т. Г.* Основы конструктивного общения: практикум. – 2-е изд. испр. и доп. / Т. Г. Григорьева. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1999. – 121 с.

7. *Гуссерль Э.* Феноменологическая психология. Амстердамские доклады. – www.philosophy.ru/library

8. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2–4.

9. *Довгополова О. А.* Веротерпимость в средние века (историко-теоретический анализ) / О. А. Довгополова. – Одесса: Полис, 1997. – 38 с.

10. *Дробижева Л. М.* Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России: [моногафия] / Леокадия Михайловна Дробижева. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – 376 с.

11. *Дробижева Л. М.* Социальные аспекты этнокультурной толерантности / Леокадия Михайловна Дробижева // Женщина плюс. – 2002. – №1. – С. 12–14.

12. *Жмырова Е. Ю.* Киноискусство как средство воспитания толерантности у учащейся молодёжи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 "Теория и методика обучения и воспитания (социальное воспитание)" / Е. Ю. Жмырова. – Тамбов, 2008. – 26 с.

13. *Капто А. С.* Толерантность в контексте концепции "культура мира" / А. С. Капто // Безопасность Евразии. – 2001. – №1. – С. 175-181.

14. *Капустин Б. Г.* Либеральные ценности в сознании россиян / Б. Г. Капустин, И. М. Клямкин // Полис. – 1994. – №2 – С. 39–75.

15. *Клепцова Е. Ю.* Психология и педагогика толерантности: [учебное пособие для вузов] / Е. Ю Клепцова.– М.:Академический проект, 2004. –176 с.

16. *Ладов В. А.* Идея толерантности в философии языка / Исторические корни российской ментальности: материалы всеросс. науч. конференции. – Томск, 2002. – С. 79–83.

17. *Лорсен Дж. К.* Толерантная установка: прояснение концептуальных проблем / Дж. К. Лорсен // Толерантность: материалы летней школы молодых учёных "Россия – Запад: философские основания социокультурной толерантности". – Екатеринбург; под ред. М.Б. Хомякова; ч. 1. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. у-та, 2001. – С. 158–171.

18. *Лекторський В. О.* О толерантности, плюрализме и критицизме / В. О. Лекторський // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С. 46–55.

19. *Матраверс М. Д.* Проблема толерантности в англо-американской философии // Толерантность: материалы летней школы молодых учёных "Россия – Запад: философские основания социокультурной толерантности". – Екатеринбург; под ред. М.Б. Хомякова; ч. 1. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. у-та, 2001. – С. 3

20. *Мезенцева О.* Толерантность: границы, возможности, перспективы / О. Мезенцева. – Режим доступа: http://lysenka.net/teokratia/

21. Новий тлумачний словник української мови: в 4-х томах / [укл. В. В. Яременко, О. С. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2004. – 910 с.

22. *Погодина А. А.* Проблема толерантности в современном мире / А. А. Погодина // Педагогический вестник. – 2002. – №2. – Режим доступа: http: // vestnik/yspu.org

23. *Романенко Л. М.* Лики российской толерантности. Размышления участницы симпозиума / Л. М. Романенко // Полис. – 2002. – №6. – С. 175–180.

24. Словарь по этике / [под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона]. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.

25. *Скворцов Л. В.* Толерантность: иллюзия или средство спасения? / Л. В. Скворцов // Октябрь. – 1997. – №3. – С. 138–155.

26. *Скрипник А. П.* О нравственных пределах толерантности / А. П. Скрипник // Толерантность: культурно-исторические традиции и современность. – Режим доступа:http://web-local.rudn.ru/web-local/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc.

27. *Уильямс Б.* Нескладная добродетель / Б. Уильямс // Курьер ЮНЕСКО. – 1992. – № 9. – С. 9–10.

28. *Уолцер М.* О терпимости / М. Уолцер; пер. с англ. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – 208 с.

29. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 576 с.

30. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / Виктор Франкл; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
31. *Фурман А. В.* Вітакультурне обґрунтування практичної психології // Практична психологія і соціальна робота / А. В. Фурман. – 2003. – №4. – С. 9–13.
32. *Фурман А. В.* Ідея професійного методологування: [моногафія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 207 с.
33. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності: [наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. - Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
34. *Фурман А. В.* Теорія освітньої діяльності: концепти і фундаменталії: [моногафія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2010. – 392 с.
35. *Фурман А. В.* Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – №3. – С. 105–144; №3–4. – С. 20–58.
36. *Хомяков М. Б.* Проблема толерантности в христианской философии: автореф. дис. на соискание ученой степен докт. философ. наук: спец. 09.00.03. "История философии" / М. Б. Хомяков. – Екатеринбург, 2000. – 40 с.
37. *Шалин В. В.* Толерантность (культурная норма и политическая необходимость) / В. В. Шалин. – Краснодар: Периодика Кубани, 2000. – 256 с.
38. *Якимович А. К.* "Свой – чужой" в системах культуры / А. К. Якимович // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 48–61.
39. Bugental J.F.T. The Art of the Psychotherapist: how to develop the skills that take psychotherapy beyond science / J.F.T. Bugental. – New York, 1987. – 321 p.
40. *Dalcourt G. J.* Tolerance // New Catholic Encyclopedia; second edition, 2003. – Vol. 14. – P. 103.
41. *Droit R. P.* Aes deus visages de la tolerance // La tolerance aujourd"hui (Fnalises philosiphigues): Document de travail pour le XIX Congres mondial de philosophi (Moscou. 22 – 28 aout 1993). – Paris? UNESCO, 1993. – P. 11
42 *Garnsey P.* Religious toleration in classical antiguity // Persecution and toleration… / Padstow, T.J. Press atd, 1984. – P. 1.
43. http://www.igpi.ru/info/people/illinskaya/autoref.doc – С.14.
44. *Jankelevich V.* Traite des vertus. – Peris, Bordas, 1968 – 1970. – P. 759.
45. *Rosenbach M.* Tugenden oder Werte? Toleranz – Kardinaltugend der Demokratie - http://bebis.cidsnet.de/weierbildung-sps/allgemein/bausteine/erziehung. werte - erziehung/toleranz/htm

АНОТАЦІЯ

Шаюк Ольга Ярославівна.

Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми.

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу видів, рівнів, аспектів та підходів до вивчення толерантності як соціокультурного явища і водночас як інтегральної риси особистості. Також критично переосмислені найбільш уживані в сучасному науковому дискурсі визначення та значеннєво-смислові інваріанти терміна "толерантність". Увагу зосереджено на висвітленні сутності основних методологічних підходів до витлумачення толерантності – аксіологічного, ідеально-типологічного, конфліктологічного, онтолого-історичного, гносеологічного, ксенологічного, екзистенційно-гуманістичного, соціокультурного. Аргументовано вітакультурну парадигму як метапідхід, предметом рефлексії якого є формозмістові переваги інших підходів. Доведено, що толерантність – це завжди суб'єктно-особистісна основа порозуміння, солідарності, взаємотерпіння і взаємоповаги, а відтак одна із базових цінностей громадянського суспільства.

АННОТАЦИЯ

Шаюк Ольга Ярославовна.

Научно-психологическое осмысление толерантности как общечеловеческой проблемы.

Статья посвящена теоретико-методологическому анализу видов, уровней, аспектов и подходов к изучению толерантности как социокультурного явления и одновременно как интегральной черты личности. Также критически переосмыслены наиболее употребляемые в современном научном дискурсе определения и значениево-смысловые инварианты термина "толерантность". Внимание сосредоточено на освещении сущности основных методологических подходов к истолкованию толерантности – аксиологического, идеально-типологического, конфликтологического, онтолого-исторического, гносеологического, ксенологического, экзистенциально-гуманистического, социокультурного. Аргументировано витакультурную парадигматику как метаподход, предметом рефлексии которого являются формосодержательные преимущества других подходов. Доказано, что толерантность – это всегда субъектно-личностное основание взаимопонимания, солидарности, взаимотерпения и взаимоуважения, а поэтому одна из базисных ценностей гражданского общества.

SUMMARIES

Shayuk Olha.

Scientific-Psychological Comprehension of Tolerance as Overall Human problem.

The article is devoted to the theoretical and methodological analysis of types, levels, aspects and approaches to studying tolerance as a socio-cultural phenomenon and as an integral feature of personality. Most frequently used in modern scientific discourses, definitions and meaningful variants of the term "tolerance" have been critically analyzed. Great attention has been paid to shedding light on the essence of the main methodological approaches of tolerance interpretation: axiological, ideally-typological, conflictological, ontologo-typological, gnosiological, xenologic, existentialistic and humanistic, and sociocultural. Arguments have been given about the vitacultural paradigmatic as a meta-approach, as a subject of reflexion, with content advantages of other approaches. It has been proved that tolerance always has a subjective-personal background of understanding, solidarity, mutual patience and mutual respect, so it is one of the basic values of the civil society.

Надійшла до редакції 15.11.2009.